

MAREK SOBCZYŃSKI

RADZIECKA AUTONOMIA NARODOWOŚCIOWA.

Teoretyczne podstawy radzieckiej autonomii narodowościowej

Pojęcie autonomii narodowościowej jest immanentnie związane z radzieckim systemem ustrojowym. Wcześniej występowały wprawdzie jednostki autonomiczne w stosunku do władz centralnych (zazwyczaj w stosunku do metropolii kolonialnych), ale miały wyłącznie charakter terytorialny, abstrahując od zamieszkujących je narodowości. Nawet w przypadkach, gdy rozkład przestrzenny narodowości był zbieżny z kształtem terytorium jednostki autonomicznej (niektóre kantony szwajcarskie, prowincje kanadyjskie), autonomia odnosiła się do historycznych jednostek terytorialnych a nie do jednostek narodowościowo-terytorialnych.

Twórcy radzieckiego systemu ustrojowego początkowo również nie przewidywali możliwości tworzenia autonomicznych jednostek narodowościowych. Wprost przeciwnie - nie przewidywali żadnej autonomii, a odrębność narodowościową traktowali jako przeszkodę w rozwoju systemu radzieckiego (Róża Luksemburg).

Dopiero brak realnych sukcesów w tworzeniu ogólnoswiatowego państwa radzieckiego spowodował, poza wieloma innymi czynnikami, takimi jak niechęć narodów do ponadnarodowych struktur państwowych, zmianę podejścia twórców nowego systemu ustrojowego do spraw narodowych.

Wkrótce okazało się, że dążenie do tworzenia państw narodowych, jako opozycja do upadających właśnie wielonarodowych monarchii Rosji, Austro-Węgier, Turcji i po części także Niemiec, jest tak poważne, że objęło nawet komunistów reprezentujących różne nacje. Objawiło się to ostatecznie tworzeniem radzieckich republik narodowych (pod opieką Moskwy, bądź poza jej wpływem) w różnych częściach Europy, Azji, a później także w Afryce (Riff).

Aby utrzymać kontrolę nad procesem tworzenia się systemu komunistycznego, należało więc dopasować jego założenia do nowej sytuacji. Lenin, jako polityk dość elastyczny, pierwszy zauważył taką konieczność i natychmiast przystąpił do jej realizacji. Pierwsze kroki na tej drodze postawiono niemal równocześnie z dokonaniem przez bolszewików przewrotu październikowym. Już dekret o pokoju z 8 listopada 1917 r. podnosił do rangi zasady konstytucyjnej stary bolszewicki postulat samookreślenia narodów, aż do prawa oderwania się od narodu panującego. Odnoszono go jednak do warunków burżuazyjnych, nie przewidując, że naród może zechcieć się oderwać od władzy, która od niego miała pochodzić.

Dokument ten odrzucał aneksję jako sposób nabycia terytorium, rozumianej jako przyłączenie do wielkiego lub silnego państwa małej albo słabej narodowości bez ściśle, wyraźnie i dobrowolnie wyrażonej zgody tej narodowości, niezależnie od tego, kiedy to

przyłączenie zostało dokonane, jak również niezależnie od tego, jak dalece rozwinięty lub zacofany jest naród przemocą włączany lub utrzymywany w granicach danego państwa. Dotyczyło to zarówno Europy jak i odległych krajów zamorskich.

Na podstawie takich założeń już tydzień później w nocy z 14 na 15 listopada 1917 r., Lenin napisał Deklarację Praw Narodów Rosji. Dokument ten stał się jedną z najważniejszych podstaw radzieckiego systemu autonomii narodowościowej, nie dlatego jednak że był realizowany, lecz przeciwnie. Na jego podstawie zbudowano system pozornie zgodny z Deklaracją, a faktycznie będący jej całkowitym zaprzeczeniem.

Deklaracja Praw Narodów Rosji głosiła równość i suwerenność wszystkich narodów. Nadawała każdemu narodowi Rosji prawo do swobodnego samookreślenia, włącznie z prawem do oderwania się i utworzenia odrębnego państwa. Zniosła wszelkie przywileje oraz ograniczenia narodowe i religijne. Zapowiadała swobodny rozwój mniejszości narodowych i grup etnicznych zamieszkujących terytorium Rosji.

Celem dekretów dotyczących spraw narodowych było szybkie zdobycie przez bolszewików zaufania narodów ujarzmionych przez carat, co pozwalało znacznie poszerzyć front rewolucji.

W niniejszym artykule przedstawiono zarówno zasady tworzenia się systemu radzieckiej autonomii narodowościowej, jak i jego praktyczną realizację. Trzeba tu stwierdzić, że pod pojęciem "radzieckiej autonomii narodowościowej" autor nie rozumie wyłącznie ustroju panującego w byłym ZSRR, choć kraj ten jest niewątpliwie wzorcem tego systemu, ale także jego klony realizowane w innych krajach tak zwanego obozu socjalistycznego, a nawet próby jego przeniesienia do krajów kapitalistycznych (Hiszpania, Belgia, RPA). W mniejszym lub większym stopniu radziecką autonomię narodowościową realizowano w różnych okresach w Czechosłowacji, Rumunii, Jugosławii, Chinach (ChRL), Wietnamie (DRW) i Niemczech (NRD). Ostatnie wydarzenia w federacyjnych krajach socjalistycznych (ZSRR, Jugosławii i Czechosłowacji) dowodzą niezgodności radzieckiej autonomii narodowościowej z faktycznymi dążeniami narodów do samostanowienia. Jednocześnie trwałość systemu ustrojowego Stanów Zjednoczonych, Szwajcarii czy przyjęcie takiego systemu przez zjednoczone Niemcy świadczą o większej atrakcyjności koncepcji federacji terytorialnej nad federacją narodowościową. Najnowszym polem ścierania się obu tych koncepcji są rozmowy o podziale Bośni i Hercegowiny na jednostki autonomiczne.

Praktyczna realizacja radzieckiej autonomii narodowościowej.

Aby uwiarygodnić swoje uchwały w kwestii narodowościowej władze bolszewickie wydały dalsze dekryty nawiązujące do zasad obu wcześniejszych deklaracji. Przede wszystkim anulowano (3.09.1918 r.) traktaty zawarte przez mocarstwa rozbiorowe. Już 3 grudnia 1917 r. wydano odezwę Do Ludu Pracującego Muzułmanów Rosji i Wschodu, gdzie zawarto wykładnię

radzieckiej polityki wobec ludów Azji Środkowej. Potraktowano je w zasadzie jako jeden naród, przyjmując jako wyróżnik wspólnotę religijną. Kolejne dokumenty dotyczyły uznania niepodległości Estonii (7.12. 1917), Finlandii (18.12), Litwy i Łotwy (22.12.1918), jak również uznania prawa do samodzielności Ukrainy (16.12.1917) i Armenii Tureckiej (11.01.1918). Dekrety faktycznie sankcjonujące te zasady w postaci ustroju federacyjnego uchwalono jednak dopiero 15.01.1918 r., kiedy III Zjazd Rad przyjął federacyjne zasady ustrojowe Republiki Rosyjskiej.

Niemal natychmiast po dokonaniu przewrotu w Rosji bolszewicy przystąpili do organizacji instytucji mających na celu szerzenie idei komunistycznych wśród różnych narodów, bądź grup religijnych. W celu sterowania tym procesem w Rosji, już 8 listopada 1917 r. powołano Komisariat Ludowy Spraw Narodowościowych (Narkomnac) pod kierownictwem J. Stalina. Był to zupełnie nowy organ w dotychczasowej praktyce burżuazyjnego aparatu państwowego, o bardzo szerokich kompetencjach. Obejmowały one wszystkie zagadnienia gospodarcze, kulturalne, oświatowe i finansowe, powoływanie narodowych jednostek wojskowych i tworzenie nowych organów władzy. Zakres podmiotowy obejmował wszystkie narody i narodowości nierosyjskie.

W skali ogólnoswiatowej podobną rolę miała pełnić Międzynarodówka Komunistyczna, której idee wysunął Lenin już w październiku 1914 r. Do jej realizacji przystąpiono w styczniu 1918 r. organizując naradę 9 partii lewicowych w Piotrogradzie i rok później w Moskwie. Ostatecznie organizacja ta powstała 4 marca 1919 roku w Moskwie, założona przez 35 partii.

Wymowny był pierwszy skład Narkomnacu. Obok przewodniczącego - Gruzina tworzyli go głównie Polacy: Julian Leszczyński, Stanisław Bobiński, Stanisław Pestkowski; Litwini - Zigmantas Aleksa "Angaretis", Vincas Mickievicius-Kapsukas oraz muzułmanie; Mułła Nur Wachitow (Tatar) i G. Ibragimow.

Skład uzupełniał Ormianin Warłaam Awenesow oraz Żyd - S. Dimansztejn. Początkowo przy Narkomnacu działały tylko trzy komisariaty narodowe: polski, litewski i muzułmański. Później zorganizowano kolejne: żydowski, ormiański i białoruski, a następnie dla górali Kaukazu, dla ludów Syberii, gruziński i kirgiski. W połowie 1918 r., wraz z utworzeniem komisariatów: łotewskiego, czechosłowackiego, ukraińskiego, czuwaskiego, estońskiego i niemieckiego, było już 17 oddziałów narodowych komisariatów. Narkomnac i jego komisariaty narodowe miały swoje agencje na szczeblu obwodów, guberni i powiatów, w zależności od rozprzestrzenienia poszczególnych narodowości. Posiadały swych przedstawicieli także przy rządach innych republik radzieckich.

Początkowo celem takich komisariatów jak polski czy litewski była opieka nad zwalnianymi z armii rosyjskiej żołnierzami lub uchodźcami tych narodowości, którzy znaleźli się na obszarze władzy radzieckiej. Faktycznie ich cele były jednak zupełnie innej natury niż pomoc humanitarna.

Organizowały narodowe oddziały wojskowe złożone z komunistów i ludzi, których udało się do nich zwerbować, nie zawsze dobrowolnie. Likwidowały żyjących w Rosji wybitnych przedstawicieli różnych narodów, którzy byli przeciwnikami rewolucji. Zajmowały się umacnianiem władzy radzieckiej i dywersją ideologiczną w ojczyźnie. Większość członków komisariatów utworzyła później władze radzieckich republik swych narodów. W stosunku do narodów, które zdołały się obronić przed bolszewicką agresją, komisariaty były formą komórek szpiegowskich i kuźnią kadr komunistycznych dla przyszłych władz, po ewentualnej aneksji ich ojczyzn przez państwo radzieckie. Komisariaty narodowe uważały się za pełnomocników swych narodów w Rosji przy rządzie radzieckim. Uwidoczniło się to szczególnie w trakcie rokowań pokojowych w Brześciu. Uczestniczyły w nich po stronie radzieckiej komisariaty: polski, litewski i łotewski, które wydały oświadczenia, że narody te nigdy nie uznają okupacji niemieckiej i będą z nią walczyć (faktycznie jednak legalne rządy Litwy i Łotwy porozumiały się z okupantem i uzyskały swobodę działań w swoich krajach, doprowadzając je do niepodległości, co tak bolało członków bolszewickich komisariatów).

Komisariat Ludowy Spraw Narodowościowych został zlikwidowany w 1923 r., z chwilą powołania drugiej izby parlamentu ZSRR - Rady Narodowości. Jednak już wcześniej podobne funkcje zaczęły pełnić narodowe komitety przy KC RKP(b), tzw. biura.

Warto prześledzić, jak przebiegał proces formowania się państwowości narodów Rosji i jakie były metody przejmowania nad nimi kontroli przez bolszewików.

W literaturze radzieckiej często spotyka się jako przykład całkowitej bezinteresowności władz radzieckich uznanie niepodległości burżuazyjnej Finlandii. Trzeba jednak pamiętać, że Lenin ostatnie tygodnie przed przewrotem spędził ukrywając się właśnie w Finlandii, tuż przy granicy z Rosją (dzisiaj jest to już obwód petersburski). Stamtąd kierował przygotowaniem do październikowego przewrotu. Znał więc doskonale stopień zorganizowania i możliwości komunistów fińskich. Rząd Rosji Radzieckiej na prośbę z 31 grudnia 1917 r. KC Fińskiej Partii Socjaldemokratycznej, opanowanej wówczas przez komunistów, uznał 4 stycznia 1918 r. niepodległość Finlandii proklamowaną przez jej Sejm. Jednak już od listopada 1917 r. w Finlandii działały bolszewickie oddziały lokalnej Gwardii Czerwonej, a komuniści szykowali się do przejęcia władzy. Już w styczniu 1919 r. utworzyli radziecką Fińską Socjalistyczną Republikę Robotników, z którą Rosja Radziecka zawarła układy, w tym poczyniła ustępstwa terytorialne na korzyść bolszewików fińskich. Uznanie rządu burżuazyjnego było tylko aktem propagandy, gdyż faktycznie planowano utrzymanie Finlandii w ramach imperium rosyjskiego w charakterze republiki radzieckiej. Można w zasadzie stwierdzić, że większość wszystkich "uznań" przez rząd radziecki niepodległości państw burżuazyjnych było wynikiem jego klęski militarnej w takich krajach jak Polska, Rumunia, Finlandia, Litwa, Łotwa lub braku możliwości interwencji zbrojnej.

W przypadku Finlandii bolszewicy jeszcze trzykrotnie próbowali zdobyć tam władzę po porażce w 1919 r. Próbę komunistycznego puczu udaremniły władze fińskie w 1923 r. W trakcie wojny zimowej 1939-40 r. utworzono nawet w lutym 1940 r. w Terijoki epizodyczną Finlandzką Republikę Ludową. Wreszcie zwycięstwo w 1944 r. pozwoliło na tzw. finlandyzację tego kraju (czyli częściowe ograniczenie suwerenności), obowiązującą w zasadzie do 1990 r. Podobne zabiegi zakończone jeszcze większym sukcesem władze bolszewickie zastosowały wobec Polski, Rumunii, Węgier, Czechosłowacji, republik bałtyckich. Wszystkie te kraje nazywane były jednak kresowymi w stosunku do Rosji, w związku z czym ich sytuacja, a co za tym idzie zakres swobody, była nieco korzystniejsza niż narodów "wewnętrznych".

Polityka bolszewików wobec Ukrainy, była tylko z pozoru podobna do stosowanej wobec innych nacji kresowych. Zanim bolszewicy przejęli władzę w Rosji, na Ukrainie zdołała się już uformować Centralna Rada, pełniąca rolę autonomicznej agencji Rządu Tymczasowego Rosji (co do relacji pomiędzy CR a rządem obie strony miały nieco inne zapatrywania). W tym okresie Lenin chętnie krytykował Rząd Tymczasowy za jego postawę wobec Ukrainy, przyznając jej prawo do samostanowienia. Z przykrością też stwierdzał, że Ukraina jest najmniej zbolszewizowaną częścią Rosji, gdyż było tam wówczas niespełna trzy tysiące jego zwolenników. W okresie przewrotu październikowego oddziały podległe Centralnej Radzie wspólnie z bolszewikami wyparły z Kijowa wojska wierne demokratycznej władzy, ale później to samo uczyniły z Gwardią Czerwoną. Centralna Rada proklamowała 20 listopada 1917 r. oderwanie się Ukrainy od Rosji Radzieckiej jako Ukraińska Republika Ludowa, nie odrzucając jednak możliwości pozostania w przyszłej federacji z demokratyczną Rosją. Bolszewicy 13 grudnia 1917 r. wznieśli komunistyczne powstanie w Kijowie, a po jego stłumieniu zbiegli do Charkowa, opanowanego przez komunizujących Rosjan. Tam 26 grudnia 1917 r. samozwańczy Zjazd Rad Delegatów proklamował Radziecką Ukraińską Republikę Ludową. W wystosowanym przez Lenina 17 grudnia 1917 r. Manifeście Do Narodu Ukraińskiego i ultimatum wobec Centralnej Rady zawarto wprawdzie uznanie niepodległości Ukrainy i prawa jej narodu do oderwania się od Rosji lub wstąpienia z nią w związek federacyjny, ale - chociaż nie wynikało to z tekstu - chodziło o uznanie radzieckiej władzy na Ukrainie. Centralną Radę obwiniono o nieuznawanie radzieckich władz Ukrainy, co oznaczało, że Lenin uznawał za władzę ludową tylko bolszewickie sowiety. W tym samym dokumencie Lenin żądał, żeby Ukraina nie przepuszczała przez swoje terytorium Kozaków Dońskich spieszących z frontu zachodniego na pomoc swym rodakom, którzy właśnie wznieśli powstanie antybolszewickie.

Władze Rosji Radzieckiej radośnie powitały powstanie radzieckiej Ukrainy i obiecały jej wszechstronną pomoc. Wkraczające na Ukrainę wojska Rosji Radzieckiej zajmowały kolejne miasta, maszerując w kierunku Kijowa. Zmusiło to Radę do proklamowania całkowitej niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej. Dzięki konsolidacji jej wojsk, a przede

wszystkim zawarciu pokoju brzeskiego z państwami centralnymi i pomocy armii niemieckiej i austro-węgierskiej, komunistów wyparto z całej Ukrainy. Rząd radzieckiej Ukrainy schronił się w Taganrogu, gdzie nie był nękany przez okupacyjne władze niemieckie, gdyż nie posiadał w praktyce żadnej realnej władzy. Tam bolszewicy ukraińscy zorganizowali w kwietniu 1918 r. konferencję, na której powołali odrębną ukraińską partię bolszewicką, co oznaczało uznanie, także przez lokalnych komunistów, idei niepodległości Ukrainy. Moskwa nie zamierzała jednak tolerować takiej polityki komunistów ukraińskich; na zwołanym w Moskwie w lipcu 1918 r. I Zjeździe Komunistycznych Organizacji Ukraińskich utworzono Komunistyczną Partię Bolszewików Ukrainy, jako sekcję rosyjskiej partii bolszewickiej. Zlikwidowano rząd Ukrainy radzieckiej, powołując w zamian Centralny Komitet Wojskowo-Rewolucyjny. Szefem partii mianowano Niemca Wołżańskiego, przeciwnika odrębności narodowej, E. Quiringa. Od tego czasu aż do 1953 r., gdy mianowano na tą funkcję Kyryczenkę, nie pełnił jej Ukrainiec. Zwycięstwo bolszewików w wojnie domowej i układ z wycofującym się okupantem niemieckim pozwolił rosyjskim bolszewikom opanować ponownie ziemie ukraińskie i proklamować 6 stycznia 1919 r. w Charkowie Ukraińską SRR, już całkowicie kontrolowaną przez Moskwę.

Jeszcze inny sposób zastosowano wobec ludów pochodzenia azjatyckiego zamieszkujących zachodnie przedgórze Południowego Uralu. Islam jednoczył tu dwa narody: Tatarów i Baszkirów. Miejskowa burżuazja powołała w toku wojny domowej Islamską Radę Ludową (Milli-szuro) obu narodów. Lewica także musiała się liczyć z wpływem religii, stąd powołanie przez nią w kwietniu 1917 r. w Kazaniu, Muzułmańskiego Komitetu Socjaldemokratycznego, którym kierował szef komisariatu muzułmańskiego Narkomnac M. Wachitow. Niemal jednocześnie, choć niezależnie od siebie, obradowały w listopadzie 1917 r. w Ufie obie te organizacje: I Zjazd Tatarskich i Baszkirskich Socjaldemokratów (bolszewików) oraz Narodowe Zgromadzenie Muzułmańskie Turko-Tatarów Wewnętrznej Rosji i Syberii (Milli medżilis). Ten drugi organ opracował koncepcję utworzenia Państwa Uralsko-Wołżańskiego, autonomicznej jednostki w ramach przyszłej federacji rosyjskiej (ale nie radzieckiej). Obie strony spotkały się w Kazaniu 8 stycznia 1918 r., na II Ogólnorosyjskim Muzułmańskim Zjeździe Wojskowym, którego obrady trwały dwa miesiące. Chociaż bolszewicy stanowili tam mniejszość, zdołali przeforsować uchwałę o utworzeniu Republiki Wołżańsko-Uraleskiej w składzie RFSRR, jako radzieckiej jednostki autonomicznej. Było to pociągnięcie taktyczne, gdyż jednocześnie bolszewicy nakłaniali komunistów tatarskich do oderwania się od tego tworu. Na zjazd ściągnięto, aż spod Piotrogradu, delegatów dwóch dywizji finlandzkich, którzy w grudniu 1917 r. utworzyli I Finlandzki Strzelecki Pułk Muzułmański, będący na usługach Muzułmańskiego Komitetu Socjaldemokratycznego i Rady Kazańskiej (tatarsko-bolszewickiej). Na bazie tego pułku utworzono w Kazaniu muzułmańskie oddziały Armii Czerwonej.

Rada Kazańska dokonała 28 lutego 1918 r. puczu, aresztowała działaczy burżuazyjno-niepodległościowych, którzy musieli podpisać kapitulację i zrzec się dalszej pracy nad tworzeniem Państwa Uralsko-Wołżańskiego. Ustanowiono Kazańską Republikę Robotniczo-Chłopską, której bolszewicki rząd przejął władzę w Tatarstanie i zdelegalizował inne organizacje muzułmańskie. Ponieważ zjazd nie uznał tych uzurpacji, bolszewicy oskarżyli delegatów o podsycanie wrogości między oboma narodami i opuścili zjazd, a Rada Kazańska wprowadziła stan wojenny w guberni. Burżuazyjni delegaci na zjazd przenieśli się do tatarskiej części miasta za rzeką Bułak, gdzie proklamowali Republikę Zabułańską, która funkcjonowała około miesiąca, do końca marca 1918 r., kiedy zlikwidowały ją tatarskie oddziały Gwardii Czerwonej i rosyjscy bolszewicy.

Opór ludności uświadomił jednak bolszewikom konieczność nadania Powołżu i Przedgórzu Uralskiemu jakiejś formy autonomii. W związku z tym Rada Kazańska podjęła 6 marca 1918 r. działania dla utworzenia Radzieckiej Republiki Uralsko-Wołżańskiej. Jednakże w Baszkirii wpływy bolszewickie były niewielkie i zaczęła się tam tworzyć lokalna autonomia. Miejscowi nacjonaliści i burżuazja powołała Baszkirską Obwodową Szurę (Radę), a sterowany z bolszewickiego Orenburga Muzułmański Komitet Wojenno-Rewolucyjny tworzył równoległe komunistyczną Tymczasową Rewolucyjną Radę Baszkortostanu. Szura proklamowała 6 listopada 1917 autonomię Baszkirii w ramach przyszłej federacji rosyjskiej, co zatwierdził baszkirski parlament (Kurułtaj). Delegat Szury w Piotrogradzie zwrócił się do władz radzieckich o uznanie, ale w odpowiedzi bolszewicy zgodzili się uznać tylko takie ciała, które wyłoniły rady.

Wraz z postęпами Gwardii Czerwonej i Armii Czerwonej na tym obszarze rozwijała swą działalność Tymczasowa Rewolucyjna Rada Baszkortostanu w Orenburgu. Władze Rosji Radzieckiej wydały odezwę Do Narodu Autonomicznego Baszkortostanu, zapowiadając wszelką pomoc lokalnym bolszewikom w tworzeniu podstaw radzieckiej autonomii i likwidacji tradycyjnych władz lokalnych - kantonów.

Bolszewicy Baszkirii zajęli negatywne stanowisko w kwestii powołania wspólnego państwa tatarsko-baszkirskiego, obawiając się dominacji tradycyjnie silniejszego żywiołu tatarskiego. Żądali odrębnej radzieckiej republiki dla Baszkirów. Muzułmański komisariat przygotował jednak projekt Republiki Tatarsko-Baszkirskiej. Tylko upadek władzy radzieckiej w tym regionie, na skutek majowej kontrofensywy białych w 1918 r., spowodował, że idea ta nie została zrealizowana.

Dopiero 20 marca 1919 r. powrócono do sprawy autonomii, gdy proklamowano w Moskwie utworzenie Autonomicznej Republiki Baszkirii w tzw. Małej Baszkirii, obejmującej wschodnie jej fragmenty. Faktycznie bolszewicy przejęli tam władzę dopiero w sierpniu 1919 r., po wyparciu Kołczaka. Lokalni bolszewicy popierali ideę autonomii w ramach RFSRR, widząc w tym szansę dla siebie na objęcie władzy lokalnej. Moskwa słała jednak również swoich

agitatorów z zadaniem przekonania narodu do władzy radzieckiej. Lenin powołał w tym celu specjalną Komisję dla Pomocy Baszkirii - Baszkirpomoszcz. Pomoc ta polegała głównie na agitacji biedoty, najbardziej poszkodowanej przez białych. Tworzono nawet rady biedoty.

Ponieważ ramy prawne autonomii ustalone w marcu 1919 r. były bardzo ogólne, lokalni bolszewicy starali się je wykorzystać dla poszerzenia niezależności od Moskwy. Posunęli się nawet do aresztowania działaczy komitetu obwodowego RKP(b). Rosyjscy bolszewicy zostali jeszcze raz zmuszeni do przejścia władzy na drodze obalenia legalnych władz, tym razem nawet w ich rozumieniu legalności. Władze Rosji Radzieckiej uchwaliły dekret o państwowym ustroju Autonomicznej Socjalistycznej Radzieckiej Republiki Baszkirii, narzucający jej pełną zależność od RFSRR, a bolszewicy wierni Moskwie opuścili rząd Baszkirii i rozjechali się po terenie, przygotowując pucz. W lipcu 1920 r. zwołali I Ogólnobaszkirski Zjazd Rad, który obalił dotychczasowy rząd i przejął władzę.

Pozostający poza Małą Baszkirią bolszewicy tatarscy i baszkirscy próbowali 21 listopada 1919 r. na Kremlu skłonić Lenina do kontynuacji prac nad utworzeniem ich wspólnego państwa. Tatarski przywódca Sultan Galijew twierdził nawet, że Baszkirzy zasymilowali się już z narodem tatarskim. Jednak delegaci baszkirscy byli w większości przeciwni unii. Ostatecznie 27 maja 1920 r. przyjęto deklarację o utworzeniu Tatarskiej ASRR z ustrojem wzorowanym na nadanym Baszkirii. Ten wzór powielono później w odniesieniu do wszystkich innych ASRR.

Bolszewikom niewątpliwie łatwiej było uzasadniać konieczność zbrojnej likwidacji przez oddziały Gwardii i Armii Czerwonej burżuazyjno-nacjonalistycznych rządów różnych narodów. Często zresztą były to akty, narzucone narodowi przez byłych carskich generałów, bądź zwykłych awanturników, nie mające nic wspólnego z samostanowieniem narodów, choć z reguły powoływano się na bolszewicką Deklarację. Zdarzało się nawet, że nie trudzono się żadnymi proklamacjami, ale faktycznie tworzone organizmy quasi-państwowe jak choćby jedyne w dziejach anarchistyczne państwo Machny w okolicy Hulajpola na Ukrainie, funkcjonujące przez kilka lat. W takich wypadkach bolszewicy zawsze mogli wykazać zasadność swej agresji.

Znacznie trudniej przychodziło im uzasadnienie likwidacji republik radzieckich powołanych przez miejscowych komunistów w różnych regionach kraju, często w toku ciężkich działań wojennych i z konieczności bez kontroli władz centralnych. Proklamacje takie zawierały zazwyczaj maksymalne dążenia autonomiczne w formie republik związkowych. Trudno wymienić wszystkie takie akty, ale niewątpliwie do znaczniejszych należały: Doński Komitet Rewolucyjny (15.11.1917) czy republiki radzieckie - Terecka, Dońska, Abchaska, Dońsko-Krzyworoska, Taurydzka, Kubańsko-Czarnomorska, Galicyjska i wiele innych. Powstawały one zazwyczaj w ramach dawnych jednostek administracyjnych (guberni, powiatów). Ponieważ jednak stary carski podział administracyjny nie odzwierciedlał rozkładu narodowościowego ludności, a rząd radziecki w Moskwie prowadził politykę tworzenia autonomii terytorialno-

narodowościowej, republiki te okazały się nieprzydatne dla dalszej budowy radzieckiego państwa federacyjnego. Zostały więc one zlikwidowane lub zastąpione innymi jednostkami autonomii narodowościowej. W każdym z tych przypadków likwidacja następowała w odmienny sposób, ale ogólnie biorąc z kilkoma wyjątkami, podobnie jak w omówionych przypadkach Ukrainy, Tatarstanu i Baszkortostanu.

Radziecka autonomia narodowościowa w ZSRR obejmowała kilka form jednostek narodo-terytorialnych o różnym stopniu samorządności. Najwyższą formą autonomii była radziecka republika związkowa, szczególnie po nadaniu jej w 1944 r. uprawnień w zakresie stosunków międzypaństwowych. Nie jest jednak bezzasadne twierdzenie, szczególnie w świetle ujawnienia w 1991 r. faktów dotyczących tworzenia konstytucji PRL, że za najwyższą formę tej autonomii można by uznać właśnie tzw. państwa demokracji ludowej, przynajmniej w okresie 1944-1953.

Niższą formą radzieckiej autonomii narodowościowej była republika autonomiczna, wchodząca w skład jednej z republik związkowych. Obie te formy autonomii w świetle prawa radzieckiego były państwami. Zakres uprawnień ich władz był w zasadzie identyczny w odniesieniu do ich terytoriów. Różnica polegała tylko na tym, że republika autonomiczna nie miała prawa nawiązywania stosunków zagranicznych i nie gwarantowano jej prawa do wystąpienia ani z ZSRR, ani nawet z republiki związkowej. Obu typom republik gwarantowano nienaruszalność ich granic bez zgody odpowiednich organów wszystkich zainteresowanych stron. Faktycznie jednak suwerenność tych republik była ograniczona i to nie tylko przez oczywiste w komunizmie rozejście się przepisów zawartych w aktach normatywnych i ich realizacji w rzeczywistości. Ograniczenie takie umieszczono w ich konstytucjach, odbierając republikom prawo do pełnej kontroli nad ich terytorium (suwerenności terytorialnej), przez wydzielenie w każdej republice pewnych zakładów produkcyjnych, poligonów i baz wojskowych, a nawet uczelni i ważniejszych szlaków komunikacyjnych, miast i osiedli, które przekazano bezpośrednio pod władanie Moskwy (w wypadku obu typów republik) lub stolic republik związkowych (w wypadku republik autonomicznych).

Niższą formą radzieckiej autonomii narodowościowej były dwie dalsze jednostki terytorialno-narodowościowe, nie mające już form państwowości: obwody autonomiczne i okręgi narodowościowe (po 1970 r. okręgi autonomiczne). Pierwszy z nich zachowuje jeszcze charakter jednostki autonomii politycznej, drugi wiąże się natomiast jedynie z autonomią kulturalną narodów Dalekiej Północy i Wschodu Rosyjskiej FSRR i Północnego Kaukazu (Adygestan).

Nigdy w żadnym radzieckim akcie prawnym nie sprecyzowano, jakie warunki musi spełnić naród, aby mógł otrzymać najwyższą formę autonomii - republikę związkową. Nie ma też żadnych jasnych kryteriów nadawania pozostałych form radzieckiej autonomii narodowościowej. Było to celowe, zgodne z odwieczną rzymską maksymą *divide et impera*, pozwalało bowiem

dowolnie manipulować władzom centralnym, skłócać narody żyjące poprzednio w zgodzie, nagradzać posłusznych i karać opornych, choćby opór ten był jedynie tworem chorej wyobraźni generalissimusa. Podobno zresztą Stalin miał, w wąskim gronie przywódców kraju, wymienić faktycznie obowiązujące warunki, które musi spełnić naród, mający aspiracje do republiki związkowej. Naród starający się o najwyższą formę autonomii musiał zamieszkiwać rejon peryferyjny wobec całości ZSRR, w sposób zwarty i na tym obszarze musiał liczyć co najmniej 1 mln mieszkańców.

Peryferyjność chroniła przed powstaniem enklawy w obszarze państwa radzieckiego, w wypadku wystąpienia republiki z ZSRR, gwarantowanego formalnie konstytucją. Czy przewidywano taką sytuację trudno ustalić, ale odpowiednich przepisów wykonawczych na taką okoliczność nie uchwalono aż od 1990 r.

Kryterium zwartości terytorium przyszłej republiki nie było chyba respektowane, co wykazują dokładniejsze mapy ZSRR, gdzie można znaleźć kilkanaście enklaw poszczególnych republik związkowych na terytorium sąsiadów.

Wymóg 1 mln mieszkańców był przestrzegany (Estonia ledwie się mieściła), ale absurdalny jest fakt, że nie wymagano, by naród aspirujący do własnej republiki stanowił choćby ponad połowę jej mieszkańców (Kazachstan - 33%). Istnienie takich kryteriów tłumaczy, dlaczego tak mało liczne narody jak Łotysze czy Litwini otrzymali swą republikę związkową, a walczący o to od początku Tatarzy i Baszkirzy, posiadający niemal czterokrotnie liczniejszą populację, musieli zadowolić się republikami autonomicznymi. Małą liczbą mieszkańców można też tłumaczyć fakt nadania niepodległej, choć komunistycznej, Tuwie po jej przyłączeniu do ZSRR tak niskiego statusu - obwodu autonomicznego, dopiero w 1962 r. zmienionego na ASRR.

Pewne narody przeszły wszystkie szczeble autonomii, szczególnie w Azji Środkowej, np. Kirgizi. W ramach Turkiestańskiej ASRR w Rosyjskiej FSRR w 1924 r. utworzono Karakirgiski Obwód Autonomiczny. W 1925 r. zmieniono mu nazwę na Kirgiski OA, a 1 lutego 1926 r. przekształcono w Kirgiską ASRR, aby wreszcie awansować ją, 5 grudnia 1936 r. na Kirgiską SRR. Mechanizm polegał zawsze na realizacji przez najwyższe władze ZSRR swobodnie wyrażonej woli ludu, artykułowanej w postaci petycji jego organów przedstawicielskich.

Łatwo oczywiście zrozumieć naturalne dążenie narodów do podniesienia rangi swych jednostek, nawet w takim ustroju jak radziecki. Znacznie trudniej pojąć, jak narody dobrowolnie wyrażały wolę obniżenia rangi ich jednostek autonomicznych (Karelo-Fińska SRR w 1956 r.), ich całkowitej likwidacji (Kałmucka ASRR i inne w 1943 r.), a nawet przyłączenia wolnych państw do ZSRR (republiki bałtyckie w 1940 r. czy Tuwa w 1944 r.). Jak skłaniano lud do wyrażenia tak niekorzystnej dla niego "woli" wiedzą doskonale Polacy, zamieszkujący do września 1939 r. na kresach wschodnich, którzy dostali się pod radziecką okupację i "dobrowolnie" zażądali wcielenia ich ziem do radzieckiej Ukrainy i Białorusi. Niemal wszyscy twórcy tego "głosu

uciskanego ludu" wywodzili się z komisariatów narodowych i biur narodowych przy KC WKP(b) ZSRR.

Również konstytucyjnie gwarantowana niezmienność granic jednostek autonomicznych bez zgody zainteresowanych była traktowana dość dowolnie. Przykładowo granicę Tatarskiej ASRR z Czuwaskim Obwodem Autonomicznym (po 1923 r. Czuwaską ASRR) w okresie 1920-1923 zmieniano pięciokrotnie. Zdarzały się nawet przypadki odebrania jednostkom autonomicznym ich dotychczasowych stolic (Balta i Ufa).